

ŞEYX CƏMALƏDDİN ƏFQANI İRSİNİN XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-SİYASİ VƏ FƏLSƏFİ FİKRİNƏ TƏSİRİ

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi, fəlsəfi fikir tarixində başlıca ideologiya - islamçılıq və türkçülük idi. Çarizmin panislamizm adlandırdığı hərəkat olan islamçılıq XIX əsrin əvvəllərindən etibarən müsəlman Şərqi qərbkar müstəmləkəçi Avropaya qarşı apardığı milli-azadlıq mübarizəsi şəklində təzahür etmiş və həmin əsrin sonlarında formalaşmağa başlamışdır. Bu zaman Əlcəzairdə Əbu əl-Qədirin başçılığı altında Fransa imperiyasına (1832-1847), Dağıstan və çeçen xalqlarının Şeyx Şamilin başçılığı ilə rus çarizminə (1834-1859), Misirdə Ərəbi Paşanın rəhbərliyi altında ingilislərə qarşı (1879-1882) və Sudanda Məhəmməd Əhmədin başçılığı altında (1881-1898) xalq üsyanları olmuşdur. Müstəmləkə zülmündən azad olmaq müsəlman xalqlarının süarı idi. Məhz bu dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixinə nəzər saldıqda görə bilər ki, Azərbaycan xalqının ictimai hərəkatının özlüyünün islamçılıq olması təbii və qanunauyğun hal idi. Panislamizmin yaranması haqqında mənbələrdə göstərilən məlumatlara görə panislamizm ilk dəfə olaraq Misirdə meydana gəlmiş və əvvəllər sırf dini-nəzəri xarakter daşmışdır. Panislamizmi əsasən Türkiyə Sultarı II Əbdülhəmid və alman imperatoru II Vilhelm müdafiə və himayə etmişdir. "İttihadi-İslamiyyə"nin amalı xristian dövlətlərinə qarşı dura biləcək qüdrətli müsəlman dövləti yaratmaq və əsas məqsəd olaraq onu inkişaf etdirmək olmuşdur. Həmin cəmiyyətin proqramında bütün müsəlmanları birləşdirmək, onlara kömək etmək, ruslar və digər xristian xalqları arasında islamı yaymaq, Avropa dövlətlərinin siyasətinə fəal müdaxilə və s. kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu. Digər bir mənbədə isə göstərilir ki, Qafqazda panislamizm hərəkatını müşahidə etmək haqqında göstəriş alan çarın yerli jandarm idarəsi. Peterburqdakı Polis idarəsinin xüsusi polis şöbəsinin müdiri Yerominə belə bir məlumat vermişdir: Panislamizm ideyası «İttihadi-İslamiyyə» adı altında Afrikada, Həbəşistanla Sudan arasında yerləşən Matama şəhərində meydana gəlmişdir.

Bu cəmiyyəti yaradan mənşəcə əlcəzairli olan fransız katoliki, Qərbi Avropa təربiyəsi və təhsili almış, xarici dilləri gözəl bilən Şeyx Ömər Əcəl-Rubini-Mehdi olmuşdur. O, hazırda döyüşkən "Danagil" tayfasının dini-siyasi hərbi başçısıdır (1,s.40). "İttihadi-İslamiyyə"nin gizli təşkilatları Misirdə, Türkiyədə, Hindistanda, Rusiyada və İranda da meydana gəlmişdi. Dini - fəlsəfi, iqtisadi və siyasi doktrina olan "İttihadi-İslam" və onun ətrafına toplaşan müsəlman ziyalıları Qərbin əsarəti altında olan Şərq xalqlarını oyanmağa, milli azadlıq mübarizəsinə çağırmaqla yanaşı, İslam dinini düşdüyü acınacaqlı vəziyyətdən çıxartmağa və onun keçmiş qüdrətini qaytarmağa çalışırdılar. Bundan ötrü isə İslamı ilkin olaraq məzhəb ayrılıqları və digər

parçalanmalardan xilas etmək və İslami birliyə nail olmaq lazım idi. Yəni "bütün atributları ilə İslamı qəbul etmək - birliyi qəbul etmək" deməkdir. "İttihadi - İslam" ideyası elə İslamın özülünü təşkil edən müddəaların ən başlıcası olan tovhiddən, yəni "La-ilahə illəllah" - Allahla zikr olunub müsəlmanlığın 5 dirəyindən biri hesab edilən Allahın birliyinə inamdan, əqidədən doğurdu. Nəhayət, deməli bir tərəfdən ilkin vəhdət, digər tərəfdən vahid aqibət, bütün müsəlman aləmi üçün vahid çıxış yolunun axtarılması zərurəti onları İslama müraciət etməyə məcbur edir. Lakin bu dövrdə İslam dini mövhumatçı, firıldaqçı din xadimlərinin, hakim dairələrin əlində xaqı aldadıb itəstdə saxlamaq üçün vasitəyə çevrilmişdi. Həmin nadan adamlar Quran və şəriət müddəalarını öz istəkləri kimi şərh edirdilər. Sonralar bu barədə "Müsəlmanlıq" qəzeti yazırdı: "Müsəlmanlığın ehkamu nəzəriyyəsi, mənə və ruhu büsbütün dəyişdirilib, zülm və qara cəbriyyə hökm-fərma olmuşdur, dini İslamiyyətin nə günahı vardır". Uzun müddət ərzində İslam dininin müstəqil təfsirinin qadağan edilməsi onu ehkama çevirmişdir.

Nəticədə isə İslam "fanatik", "xurafətçi" bir din adı ilə damğalanmışdır. Bu da onun nüfuzdan düşməsinə səbəb olmuşdur. Artıq bu zaman İslamda ehkamçılığa qarşı çıxan bir çox islahat tərəfdarları meydana gəlməyə başlamışdı. XIX əsrin sonları - XX əsrin astanasında İslamın görkəmli ideoloqları dövrün ruhuna, tələbinə uyğun olaraq "ittihadın qapılarının açılması" tələbi ilə çıxış edirdilər. İlk olaraq İslamda ehkamçılığa qarşı çıxan islahat tərəfdarı Şeyx Cəmaləddin Əfqani olmuşdur. Bundan başqa Səid Əhməd xanın da adını çəkmək olar. Səid Əhməd xan fərdi idrakın məhdudluğunu inkar etmədiyini və həmçinin insan idrakının qüdrətinə inandığını yazırdı. O, deyirdi: "Bir fərdin idrakı digəri ilə düzələ bilər. Bir dövrün idrakı isə - digəri ilə. Yalnız insan idrakı həyatın və dinin problemlərini dərk edə bilər". Onun fikrincə, dahilər yalnız elm və incəsənətdə deyil, din sahəsində də olur və bunlar da elə peyğəmbərlərdir. Çünki onlar dinin əlaqi həqiqətlərini dərk edib başqalarına izah etmək kimi nadir istedadla malikdirlər.

Göründüyü kimi, bu müsəlman mütəfəkkirinin baxışları teoloji baxışlarla uzlaşmırdı və təbiətə bağlılığı ilə seçilirdi. Buna görə də o, Cəmaləddin Əfqani tərəfindən tənqidə məruz qalmış və onu "dəhriyyə" - yəni Allaha deyil təbiətə inanan adlandırmışdır. Amma buna baxmayaraq Səid Əhməd xan özü qeyd edirdi ki, o, böyük Yaradanın mövcudluğunu inkar etmir, Allah reallıqdır. Lakin biz onun mahiyyətini və atributlarını dərk etmək iqtidarında deyilik. Qnoseologiya məsələlərində bu cür mövqə bir çox müsəlman islahatçı-ideoloqlarına xas idi. Bu zaman Məhəmməd Əbdə da özünün "Tövhid haqqında traktat"ında Səid Əhməd xan kimi göstərirdi ki, "idrak üçün mümkün olmayan heç bir şey yoxdur". Böyük Yaradan və onun atributları rasional surətdə dərk olunandır. Lakin həmin əsrin digər yerində isə müəllif əvvəlki fikrinin ziddinə gedərək yazır: "Bütövlükdə insan idrakı Allahı, o dünyanı dərk etmək səviyyəsində deyil". Obyektiv yanaşdıqda heç bir ziddiyyət yoxdur. Çünki Məhəmməd Əbdə bununla insanların intellekt səviyyəsinin müxtəlifliyinə işarə etmişdir. Bu o deməkdir ki, hər adam Allahu dərk edə

bilməz və ona görə peyğəmbərə ehtiyacı var. Ancaq bu islahatçılar İslam dinini modernizə etməyi qarşılarına məqsəd qoymamışdılar. Yalnız Cəmaləddin Əfqani bu vəzifəni öz qayasına çevirməklə kifayətlənməyərək, bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, "İttihadi-İslam"ın birinci müəssisəsi olmuşdur. Bu dövrdə Əhməd bəy Ağaoğlu isə onu Şərqi məşhur siyasi xadimi adlandırmaqla yanaşı, həmçinin müsəlmanlar arasında "dövri mətbuatın atası və yaradıcısı" adlandırmışdır. Müasirlərinin "böyük bir müsəlman" və yaxud "böyük şərqli" adlandırdıqları müsəlman dünyasının mümtaz siması olan Cəmaləddin Əfqani 1838-ci ildə Həmədan yaxınlığında Əsədabad kəndində doğulmuşdur. Onun əsl adı Seyid Məhəmməd İbn Səfərdir. O, ərəb, fars, rus, fransız və türk dillərini bilmiş və həmçinin bu dillərdə əsərlər yazmışdır. Bəzi mənbələrdə onu ərəb hesab edirdilər. Hətta sevimli tələbəsi olan Şeyx Məhəmməd Əbdü onun Hüseyin İbn Əli İbn Əbu Talib sülaləsi ilə peyğəmbər nəslinə mənsub olduğunu göstərir və Seyid titulu da bununla əlaqələndirirdi. Ancaq müasirləri, xüsusən şagirdləri türk olduğunu onun özündən eşitdiklərini söyləyirdilər. İslam ensiklopediyasının yazdığına görə o, 8 yaşına qədər türkçə danışmış, sonra valideynləri ilə köçüb Şərqə getmiş və gələcək mütəfəkkirin gənclik illəri Əfqanıstanda keçmişdir (2, s.7).

Bu barədə M.T.Zehtabi yazır ki, Şeyx Cəmaləddin Əfqani Həmədanın yaxınlığında yerləşən və əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olan Əsədabad qəsəbəsində ziyalı ailəsində doğulmuşdur. Onun 8 yaşı olarkən atası ilə Kabilə köçmüşdür. O, keçən əsrin, yəni XIX əsrin sonlarında İslam aləminin və dünya xalqlarının mənəvi zənginliyini, fəlsəfi irsini, tarixini öyrənən və bütün müsəlman Şərqi üçün çıxış yolları axtarmağa çalışan böyük bir mütəfəkkirdir. Şeyx Cəmaləddin əl-Əfqani Şərq və Qərb mədəniyyətlərini dərinlən mənimsəmiş və özünün fəlsəfi sistemini yaratmışdır. Buna görə də onu Şərqi Böyük Reformatoru adlandırmışlar. C. Əfqaninin atası nüfuzlu din xadimi idi. Atasının sayəsində o, Kabilədə mükəmməl dini təhsil aldıqdan sonra o zaman Əfqanıstanın suverenliyinə çalışan və bir müddət buna nail olan Əmir Dost Məhəmmədin yanında xidmət etmişdir. O, hətta baş nazir vəzifəsində də olmuşdur. Lakin Əmir Məhəmməd 1863-cü ildə öldükdən sonra qəbilə və vərəsə çekişmələri zamanı Şeyx oradan uzaqlaşmış və daha doğrusu uzaqlaşdırılmışdır. "Əfqani" təxəllüsü də bununla bağlı idi. İran rejimindən və onların təqibindən qurtarmaq üçün o özünü çox vaxt Əfqan təbəəsi kimi göstərirdi. Onun haqqında Doktor Şeyx Mustafa Əbdülrəzzaq yazırdı: "Seyid Cəmaləddin əzəmətindən və böyüklüyündən danışarkən tək-cə bunu demək kifayətdir ki, o, yeni Şərq tarixində insanları azadlığa çağıran birinci şəxs idi və bu yolda ilk şəhid də o olmuşdur. Ömrünü səyahətlərdə keçirən Cəmaləddin bir müddət Hindistanda yaşamış, Misirdə universitetin professoru olmuş və məşhur Ərəbi Paşa üsyanlarının rəhbərlərindən biri olmuşdur" (2, s.9). Sonra o, Hindistana köçmüş, Heydərabadda yaşamış və sonralar ingilislərin təkidi ilə oradan uzaqlaşdırılmışdır. Bir müddət Tehrandə yaşamış, sonra isə Londona köçmüş və ömrünün bir hissəsini də ingilislərin arasında keçirmişdir. Cəmaləddin Əfqani Parisdə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə aylarla bir yerdə qalmış və

həmfikir olmuşlar. Görkəmli fransız şərqşünas alimi Ernest Renan onun haqqında deyirdi: "Şeyx Cəmaləddinlə söhbət edərkən mənə elə gəlir ki, qarşımda zühur etmiş Averroes durub" (yəni İbn Rüşd). Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin qənaətinə görə, "bütün dinlər içərisində məhz İslam elmə və biliyə daha çox yaxındır". Cəmaləddin Əfqani yazırdı: "İslamın müasir halını - başı İstanbulda qərar tutan, bir əli Şimali Afrikaya, digəri Krım və Orenburqdan Çinə qədər uzadılan, ayaqları Qərbi Asiya boyunca gedən, bütün əzaları əzilmiş və eybəcər hala salınmış nəhəng xəstə bir bədənə bənzətmək olar. Burada vəzifə mübahisə etmək deyil, parçalanıb tökülməkdə olan bu bədəni müalicə etmək, onu hərəkətə gətirməkdir" (1, s.53).

Vaxtilə Türkiyədə olmasına və 1878-ci ildə elm və tədris ocaqlarında oxuduğu antiimperialist xarakterli mühazirələrinə görə ölkədən qovulmasına baxmayaraq Sultan Əbdülhəmid onu 1892-ci ildə yenidən Türkiyəyə dəvət edir. O, ikinci dəfə İstanbula gəlir və ömrünün axırına, yəni 1897-ci ilə qədər burada yaşayır. Əbdülhəmid tərəfindən ona maraq göstərilməsinə baxmayaraq Cəmaləddin Əfqani qorxulu adam kimi həmişə müsəlman dövlətlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. İran şahı Nəsrəddinin 1896-cı ildə Cəmaləddinin yaxın qohumu Mirzə Rza Həmədani tərəfindən öldürülməsindən sonra ona qarşı şübhə daha da artır və çox keçmir ki, onun özü də İstanbulda müəmmal şəkildə vəfat edir (2, s.18). 1944-cü ildə isə sümükləri çıxarılıb Əfqanıstana aparılmış və orada torpağa basdırılmışdır. Bu barədə M.Ə. Rəsulzadə "İran türkləri" əsərində yazır: «Şeyxin nüfuzu və tərəfdarları artıqca düşmənləri də çoxaldı. Bu düşmənlər sırasında Nəsrəddin şah, dolayısı ilə Sultan Əbdülhəmid olduğu kimi, İngiltərə dövləti də vardı. Bu sonuncu düşmən təzyiqi üzündən möhtərəm mücahid bütün dünyada rahatlıq üzü görmədi».

Şeyx Cəmaləddin Əfqani hətta Çar Rusiyasında da olmuş və çarla görüşmüşdü. Görüş zamanı çar ondan nə istədiyini soruşduqda o, parlament istədiyini demişdi. C.Əfqaninin siyasi fəaliyyətinə gəldikdə isə o, ilk siyasi fəaliyyətə İranda başlamışdı. O, dəfələrlə Tehrana gəlmiş və burada qabaqcıl ziyalılarla görüşlər keçirmişdi. Elə buna görə də bütün müsəlman ziyalıları kimi Əfqanini də düşündürən başlıca fikir - ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə əsaslanan İslamın əvvəlki qüdrətini qaytarmaq olmuşdur.

Şeyx Cəmaləddin Əfqani panislamizmin banisi hesab olunmalıdır. O, yazırdı: "Öz dininin həqiqiliyinə və təkmilliyinə inam xalqda belə əminlik yaradır ki, o başqalarından daha alicənabdır. Bu inam xalqları mədəniyyətə qovuşmaq səyində daha qüvvətli edir". Buna görə də Əfqani İslama müstəmləkə zülmünə qarşı Şərq xalqlarının birgə mübarizəsinin yeganə ideoloji silahı kimi baxırdı. Müsəlmanların ümumi düşməne qarşı mübarizəsinə milli əhval-ruhiyyənin maneə törədə biləcəyini nəzərə alan Cəmaləddin deyirdi ki, müsəlmanlar öz dinlərindən başqa digər əsl milliyət tanımırılar. Cəmaləddinə görə cəhalətin, mövhumatın əleyhinə maarif, elm və mədəniyyətin lehinə İslamiyyət - müsəlmanların birliyini, vəhdətini tələb edir. Onun fikrincə, müsəlman aləmini İslam bayrağı altında vahid bir cəbhədə birləşdirmək nəinki mümkündür, hətta bu təbii və zəruridir. Əfqani bu birləşmənin ilk əsası kimi

isə İslam konfederasiyasının yaradılmasına məqsədəuyğun sayırdı. Bu zaman onun reallaşmış uzaqgörən təklifi Sultan Əbdülhəmidin hiddətinə səbəb olur və o, Türkiyədən sürgün olunur. 1871-ci ildə Şeyx Cəmaləddin Misirə gəlir. Burada o, Qahirədə yaşadığı müddətdə vətənpərvər əhval-ruhiyyəli gəncləri öz ətrafında birləşdirir. Onun gələcəkdə görkəmli ictimai-siyasi xadimə çevrilən şagirdləri Yaqub Səmaa, Abdulla Nədim, Məhəmməd Əbdəh və başqaları İngiltərənin müstəmləkə siyasətini tənqid atəşinə tutan qəzet nəşr etdirirlər. Hətta 1878-ci ildə Cəmaləddin Əfqani Milli Mason təşkilatı da təsis edir. Bir il sonra həmin təşkilatın əsasında "Hizb-əl-Vətəni Əl-Hürre - yəni Misir Milli-Azadlıq Partiyası" yaradılır və onlar ilk dəfə olaraq "Misir misirlilər üçün" şüarını irəli sürürlər. Bu zaman Şeyx Cəmaləddinin köməyi ilə "Mısır Əl-Fatə" qəzetini nəşr edən "Gənc misirlilər" cəmiyyəti yaradılır. Panislamizmin banisi və ideoloqu olan Əfqani 1884-cü ildə Məhəmməd Əbdəh ilə birlikdə mart ayında "Urvətül - vüsqa" qəzetini nəşr edir. "Urvətül-vüsqa"-nın cəmi səkkiz ay çıxmasına baxmayaraq, onun Şərqi ölkələrində dini-millət əhval-ruhiyyənin inkişafına çox böyük təsiri olmuşdu. Bu zaman "Urvətül-vüsqa" ("Qırılmaz əlaqə") qəzeti ilə bərabər Hindistan, Misir, Şimali Afrika və Suriya müsəlmanlarını birləşdirən gizli eyniadlı təşkilat da vardı. "Müsəlman birliyi" məqaləsi də bu fikri təsdiq edir. Həmin məqalədə deyilirdi ki, Avropa dövlətləri müxtəlif üsullarla, hətta müharibə yolu ilə belə müsəlman xalqlarının hər cürə islahat cəhdlərinə və ya intibahına maneçilik törətməyə çalışırlar. Belə olan təqdirdə müsəlmanlar özlərini məhv olunmaqdan qorumaq üçün müsəlman ittifaqı yaratmaq zərurətini ortaya qoydular. İlk növbədə elmi-texniki tərəqqiyə nail olmağa, Avropa hakimiyyətinin sirlərinə bələd olmağa və müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəyə çağırılan müsəlmanlar siyasi hakimiyyətin xarakteri məsələsinin sonraya saxlanmasını məsləhət bildirdilər. Cəmaləddin Əfqani də milli azadlıq mübarizəsini ön plana çəkir, siyasi hakimiyyətin xarakteri məsələsini isə sonraya saxlayırdı. Məhz bu cəhətlərinə görə onu bir çoxları burjuva ideoloqu kimi qiymətləndirmişdir. Osmanlı imperiyasını dağılmaqdan qurtarmaq üçün "İttihadi-İslam"-dan ideoloji bir silah kimi istifadə etmək istəyən bütün dünya müsəlmanlarının xəlifəsi Sultan II Əbdülhəmid 1892-ci ilin sentyabrında Cəmaləddin Əfqanini yenidən İstanbula dəvət edir. Az bir zamanda burada "İttihadi-İslam" cəmiyyəti təsis edən Əfqani müsəlman ölkələrinə məktub yazaraq, onları sünni-şiə məzhəb qarşısızmasına son qoymağa çağırırdı. Panislamizmin görkəmli nümayəndələri - Misirdə Əbdürrəhman əl-Kəvakibi, Mustafa Kamil, Türkiyədə Namiq Kamal, Hacı Təhsin, Şeyx Məhəmməd Tovfiq əl-Bəkri, Hindistanda Əli Heydə, İranda Seyid Məhəmməd Təbatəbai, Şeyx Yəhya, Ağaxan Germani, Şeyx Əhməd Ruhi, Rusiyada Əbdürrəşid İbrahimov, Musa Bikiyev, Ataulla Bəyazidov, İsmayılbəy Qaspirinski, Azərbaycanda Əhməd bəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, Qarabəy Qarabəyov, Axund Yusif Talibzadə və başqaları olmuşdur. Həmçinin onların mətbuat orqanlarından Kəlküttədə "Həblül mətin", Tehranda "Əxbari-Vəkil", Qahirədə "Əl-Ələm-ül-İslam", "Sürəyya", "Əl-Mənar", İstanbulda "Sirətül-müstəqim", "Hikmət", "Sebil-ül-reşad",

Baxçasarayda "Tərcüman", Peterburqda "Ülfət", Kazanda "Bəyanül-həqq", Orenburqda "Vaxt" və Azərbaycanda "Bəsirət", "İttihad", "Müsəlmanlıq", qəzetlərini, eləcə də "Həyat", "İrşad", "Hilal", "Füyuzat" jurnallarını və s. göstərmək olar.

Çarizm Azərbaycanda İslam dininin ideoloji təsir qüvvəsini zəiflətməyə çalışırdı. Bunun üçün Çar hökuməti dini təriqətlərə, məzhəblərə, cərəyanlara xüsusi diqqət yetirir və onlar arasında fərqləri dərinləşdirməyə çalışırdı. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bu məqsədlə çarizm Azərbaycanda babilik, bəhailik təriqətlərinin geniş yayılmasına, sünni-şiə məzhəb ayrılığının dərinləşməsinə cəddi-cəhd göstərirdi.

Rusiya milli-müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirirdi. Bütün dünyada geniş yayılmış "İttihadi-İslam"-dan qorxuya düşən çarizm bu yolla müsəlman birliyini pozmağa çalışırdı. Rusiyada panislamizmin yayılması haqqında polkovnik Mitskeviç yazırdı ki, panislamizmin ciddi sistemləşdirilmiş proqramı yox idi. Bu ideyanın təbliğçiləri öz subyektiv inanlarından, eləcə də şəxsi mənfəətləri üçün istifadə edirdilər. Onun fikrincə, bu erməni-müsəlman qırğınına qədər davam etmiş, həmin hadisələrdən sonra isə ermənilərə ümumi niyyət yerli müsəlmanların birləşməsinə səbəb olmuşdu. Munaqişə aradan qaldırıldıqdan sonra isə milli-azadlıq dövrü başlamışdı. Lakin rus hökumətinin cəza tədbirləri nəticəsində Türkiyə və İrana mühacirət etmiş panislamistlər həmin ölkələrin azadlıq hərəkatları zəminində Qafqaz müsəlmanlarını bu dövlətlərin tərəfinə çəkməyə çalışmışlar. Polkovnik Mitskeviç görkəmli panislamistlərdən Əhməd bəy Ağaoğlunun və Qarabəy Qarabəyovun adlarını çəkir. 1883-cü ildən Baxçasarayda Kırımlı İsmayıl bəy Qaspiralının redaktorluğu ilə çap olunan "Tərcüman" qəzeti Rusiya müsəlmanlarını birləşdirmək rolunu oynayırdı. Onun irəli sürdüyü "Dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyası Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin müvafiq fikirləri ilə üst-üstə düşürdü. Həmin qəzetdə İsmayıl bəy Qaspiralı müsəlmanların ictimai həyatında islahatlar keçirilməsinin zəruriliyini qaynar məhəbbətlə ifadə edirdi. O, rus çarizm idarəsi ilə bərabər ruhanilərin fanatizmini də tənqid edirdi. Bu dövrdə Rusiyada müsəlmanların maarif və mədəniyyət sahəsində əldə etdikləri müvəffəqiyyətləri sadalayan İsmayıl bəy Qaspiralı yazırdı: "İslam bünövrədən iki prinsipə əsaslanır: maariflənmək və Allaha xidmət. Elə buna görə də müsəlmanlar harada yaşayırlarsa, orada mütləq məktəb və məscid mövcuddur" (1, s.59). O, öz yazısında ilk müsəlman məktəbinin Baxçasarayda açıldığını göstərsə də, bir həqiqət olaraq onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, Rusiya müsəlmanlarının yüzə qədər universitet təhsili almış gənclərinin əllidən çoxu Bakıda yaşayan həkim, mühəndis, vəkil və başqalarıdır. İlk olaraq Bakıda müsəlman teatrı açılmış, ədəbiyyat ələmində yeganə müsəlman qadını isə Həsən bəy Zərdabinin həyat yoldaşı olmuşdur. Həmçinin 1875-ci ildə H.M. Zərdabi çox böyük əziyyətlər bahasına Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində ilk qəzet - "Əkinçi"-ni nəşr etmişdir (3, s.27).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi ölkələrində "İttihadi-İslam" ideyası ilə Rusiyada olan panislamizm arasında fərq var idi. Əgər Şərqi ölkələrində

"İttihadi-İslam" ideyası Avropa müstəmləkəçilərinə qarşı milli-azadlıq mübarizəsi kimi başlamışdısa, Rusiyada bu özünü çarizmin ruslaşdırma siyasətinə qarşı, yəni panslavyanizm siyasətinə reaksiya şəklində dini-mədəni birlik kimi bürüzə vermişdi. Rusiyada olan panislamistlər öz fəaliyyətlərini mədəni-maarif, dövlət orqanlarında xristianlarla bərabər hüquqa və mövqeyə nail olmaq üçün mübarizə yolu ilə deyil, mətbuatla, broşuralar çap etməklə İslamı Qərbin və Rusiyanın mənfur niyyətli adamlarına elmi dəlillərlə sübut etməyə çalışırdılar.

Panislamizmin beynəlxalq səviyyəyə qalxmasını görən çarizm Avropa dövlətləri ilə birgə ona qarşı mübarizə aparılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdu. Fəlsəfi və siyasi təlim olan "panislamizm" təkcə Rusiyanın deyil, həmçinin İngiltərə və Fransanın da mənafeyinə toxunur. Buna görə də Rusiya təbəəsi olan müsəlmanların daxili həyatının hadisələrinə yalnız yerli və təcrid edilmiş hadisə kimi deyil, eyni zamanda müsəlman əhalisi olan dövlətlərin çoxunda özünü göstərməklə, yeni mədəni hərəkatın zirvəsi olan bu hərəkatın özünə də daha böyük bir fəlsəfi tarixi hadisənin, Şərqi intibahının hissəsi kimi baxılmalıdır. Zənnimizcə, Şərqi intibahına mane olmağa nəinki Rusiyanın, hətta mövcud xristian dövlətlərinin birgə səylərinin belə gücü çata bilməz. Xristian hökumətlərinə qarşı mübarizədə də müxtəlif dövlətlərin və ölkələrin müsəlman təbəələri bir-birinə yaxınlaşmağa və bir-birinə kömək etməyə səy göstərmələri nəticəsində istər siyasi, istərsə də dini birlik olan panislamizm ümummüsəlman dini birliyinə çevrilmişdir. Böyük mütəfəkkir N.Nərimanov İslam haqqında yazırdı: "İslam əqli və təbii dindir. Əsl dindar heç bir elmdən qorxmaz, çünki elm təbiət aləmindən alınmışdır, ancaq bu şərtlə ki, elmləri oxuyan şəxs gərəkdir öz dilini və dinini bilsin" (4, s.21). N.Nərimanov daha sonra yazır: "Bəşəriyyətin tərəqqisi iki yolla getmişdir: birincisi din yolu ilə, ikincisi elm və idrak yolu ilə" (5, s.40).

Bundan başqa panislamizm Azərbaycanda milli fikrin oyanışına böyük təsir göstərmişdir. Əlbəttə, şübhəsizdir ki, bu dövrdə Azərbaycanın ictimai fikrinə İslam ideologiyasının təsiri olmuşdur. İlk əvvəllər Azərbaycan ziyalıları əsasən ümmətçiliyi daha qabarıq şəkildə göstərirdilər. Beləliklə, buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində İslam mühüm rol oynamış və dövrün hadisələrinə öz təsirini göstərmişdir. Bütün bunlar da öz növbəsində Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixinə Şeyx Cəmaləddin Əfqani irsinin təsiri ilə bağlı idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. S.Süleymanova. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat - XIX yüzilliyin sonu - XX əsrin əvvəlləri. Bakı, 1999.
2. Ş.Qurbanov. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1996.

3. Z.Göyüşov. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri. AMEA-nın Nəşriyyatı. Bakı, 1960.
4. B.Qəhrəmanov. Doktor Nərimanov. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1990.
5. A.Наси́ева. Нərimан Нəримановун дин һаqqında фəлсəфи дүшүncələri. Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyatı, Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 1998.

РЕЗЮМЕ

Алияр Оруджев

Влияние наследия Шейха Джамаладдина Афгани на общественно-политическую мысль Азербайджана в конце XIX – начала XX века

В настоящей статье исследовано влияние наследия Шейха Джамаладдина Афгани на общественно-политическую и философскую мысль Азербайджана в конце XIX и начала XX в.в. Отмечается, что представители философских школ того же периода пользовались панисламистскими идеями и логическими суждениями великого общественного деятеля, основная часть творчества которого создана была в Египте.

Афгани, которого называли Реформатором Востока за его глубокие мысли и идеи, выдвинул свои философские мысли о характерные особенности культур Востока и Запада.

SUMMARY

Aliyar Orujov

The influence of Sheih Jamal al-Din Afgani's legacy on socio-political and philosophical thought of Azerbaijan of the fall of the XIX – beginning of the XX century

In the paper the influence of Sheih Jamal al-Din Afgani's legacy on socio-political and philosophical thought of Azerbaijan in the fall of the XIX c. and the beginning of the XX century has been studied. It is stated that the representatives of the philosophical schools of that period made use of Pan-Islamist ideas and logic judgments of a great public figure. The most bulk of his creations was formed in Egypt. Afgani called the Refomer of the East for his profound thoughts and concepts put forward his philosophical reflections on the characteristic features of the cultures of the East and West.